

Paulina Stępniewska-Szydłowska

dr, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
<https://orcid.org/0000-0003-2878-7370>

Pucz wojskowy w 1980 roku i powstanie Trzeciej Republiki Turcji

Wprowadzenie

Tureckie Siły Zbrojne odgrywają krytyczną i specyficzną rolę w tureckiej historii. Imperium Otomańskie, które – cytując Alberta Howe’a Lybyera – było wręcz „bardziej armią niż czymkolwiek innym”¹, powstało poprzez podboje, a administrowane było przez zależności wojskowe². Gareth Jenkins wskazuje, że „rola wojska w Turcji jest zakorzeniona w tureckim społeczeństwie, historii oraz kulturze”³. I choć protoplasty instytucji współczesnej Turcji można szukać już w Imperium Otomańskim, w szczególności w okresie reform tanzimatu (1839–1871) oraz w pierwszym okresie konstytucyjnym (1876–1909), bezsprzecznie należy stwierdzić, iż proklamowanie Republiki Turcji w 1923 r. rozpoczęło proces budowania specyficznej pozycji tureckiego wojska w systemie politycznym państwa. Nowo utworzone elity – zarówno wojskowe, jak i polityczne oraz elity urzędników państwowych – w pierwszym okresie Republiki funkcjonowały jako jedna autorytarna siła⁴. W konsekwencji generalicja w historii współczesnej Turcji przeprowadziła cztery udane przewroty wojskowe, po których przejmowała kontrolę nad administracją państwową i tworzyła reżimy wojskowe.

¹ A.H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, s. 90.

² D.B. Ralston, *Importing the European Army: the introduction of European military techniques and institutions into the extra-European world, 1600–1914*, London 1990, s. 43.

³ G. Jenkins, *Context and Circumstances: The Turkish Military and Politics*, Oxford 2001, s. 51.

⁴ *Main determinants of Turkish policy in the Middle East*, „Ankara Papers” 2003, t. 8 (1), s. 10.

Niezwykle istotny z perspektywy historycznej oraz politycznej był pucz wojskowy dokonany w 1980 r., którego konsekwencje widoczne są do dziś. Opis i analiza tego wydarzenia jest głównym celem artykułu i choć cezurę czasową można zawęzić do lat 1973–1983, autorka odnosi się również do szerszej perspektywy historycznej, by wykazać przyczyny oraz konsekwencje opisywanych wydarzeń. Przeprowadzenie poniższych rozważań wymagało uwzględnienia metod i technik badawczych właściwych naukom o polityce, tj. metody historycznej, mikrosystemowej, porównawczej czy decyzyjnej. Pomocne były również metody ogólnologiczne: synteza, indukcja oraz dedukcja.

Tureckie siły zbrojne jako strażnik zasad kemalizmu w państwie i społeczeństwie

Po proklamacji Republiki Turcji⁵ w 1923 r. przez Kemala Atatürka⁶ potężna armia była warunkiem koniecznym dla przetrwania młodego państwa, jak również jednym z filarów nowego reżimu opartego na ideologii państwowej – kemalizmie (tur. *Kemalizm*, termin używany przez zachodnich autorów; tur. *Atatürkçülük*, termin częściej używany przez tureckich badaczy)⁷. Pierwotny kemalizm zawierał sześć zasad, symbolizowanych w partyjnym emblemacie przez sześć strzał (tur. *Altı Ok*): republikanizm, laicyzm, nacjonalizm, populizm, etatyzm oraz rewolucjonizm. Zasady te zostały zagwarantowane na mocy konstytucji Republiki Turcji z 1937 r. i były włączane do kolejnych uchwalanych konstytucji państwa oraz innych aktów prawnych. Do dziś stanowią fundament dogmatycznego kemalizmu, w imię którego doszło do wspomnianych czterech przewrotów wojskowych w latach 1960, 1971, 1980 oraz 1997.

⁵ Więcej o proklamacji Republiki Turcji: E.J. Zürcher, *Turcja. Od sultanatu do współczesności*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Kraków 2013, s. 93–205; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2011, s. 43–160.

⁶ Kemal Atatürk (Gazi Mustafa Kemal Pasza, 1881–1938) – członek Komitetu Jedności i Postępu od 1907 r. oraz kręgu oficerów unionistycznych. Służył w Trypolitanii w 1911 r. oraz podczas wojny bałkańskiej (1912–1913). Zdobył sławę, biorąc udział w obronie frontu anafartyjskiego w kampanii o Gallipoli. Stał na czele ruchu narodowego oporu w Anatolii, mianowany na inspektora III Armii w Anatolii. Od 1920 r. przewodniczący Zgromadzenia Narodowego w Ankarze. Poprowadził organizację narodowego oporu do zwycięstwa w wojnie ojczyźnianej (1920–1922) przeciwko Ormianom, Grekom, Włochom, Francuzom i Brytyjczykom. Powołał Partię Ludową, która zmonopolizowała arenę polityczną w latach 1923–1925 oraz skupiła pełnię władzy w swoich rękach. Zniósł sultanat (1922), proklamował Republikę Turcji (1923) i został jej pierwszym prezydentem (1923–1938). Przeprowadził szereg rewolucyjnych reform o charakterze modernizacyjnym i laicyzacyjnym.

⁷ A. Szymański, *Między islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji*, Warszawa 2008, s. 56, por.: E.Z. Karnal, *The Principles of Kemalism*, [w:] *Ataturk: Founder of Modern State*, red. A. Kazancgil, E. Özbudun, London 1997, s. 16.

Transformacja systemu politycznego Turcji w wielopartyjny dodatkowo wzmocniła pozycję armii jako gwaranta bezpieczeństwa i przetrwania państwa, szczególnie gdy Turcja stała się flankowym aktorem w okresie bipolarnej rywalizacji zimnowojennej. Przez kolejne dekady czynnik wojskowy był nie tylko obecny, ale często decydujący w procesie kreowania polityki wewnętrznej oraz zagranicznej. Wojsko nie pełniło funkcji służebnej wobec państwa, jak wynika to z demokratycznego modelu kontroli cywilnej nad wojskiem⁸, ale odwrotnie – sprawowało kuratelę nad klasą polityczną. Ten specyficzny model relacji cywilno-wojskowych zakładał powstrzymywanie się od nieustannej i operacyjnej ingerencji w sprawy polityczne, jednak gwarantował armii niezagrożoną autonomię instytucjonalną i monopol w sferze bezpieczeństwa narodowego. Generałowie uznawali swoje pełne prawo do bezpośredniej interwencji jedynie w wypadku silnego kryzysu wewnętrznego i zagrożenia dla stabilności czy integralności państwa. Co jednak istotne, tworzony przez wojsko system bezpieczeństwa narodowego zakładał istnienie stanu permanentnego zagrożenia państwa oraz nieustannej walki z wrogami zewnętrznymi i krajowymi, co wynikało z przyjętej szerokiej definicji bieżących zagrożeń dla Turcji. Czterokrotnie ocena poziomu zagrożenia państwa usprawiedliwiła siłowe odebranie władzy urzędującym politykom i czasowe przejęcie kierowania funkcjonowaniem państwa. Należy zaznaczyć, że wszystkie udane pucze w historii Turcji można scharakteryzować jako przewroty progresywne, a więc takie, w których celem nadrzędnym puczystów jest zmiana polityczna, a nie samo przejęcie władzy i jej utrzymanie. Implementowane reżimy wojskowe utrzymywane były jedynie na czas niezbędny do przeprowadzenia demokratycznych wyborów i przekazania władzy cywilom.

Należy na koniec nadmienić, że generalnie siły zbrojne charakteryzują się silnym *esprit de corps*, jednak model turecki dodatkowo jest definiowany poprzez ideologizację w duchu zasad kemalizmu na wszystkich szczeblach nauczania. Specyficzna kultura korporacyjna tureckiego wojska charakteryzuje się między innymi poczuciem wyższości w stosunku do władzy cywilnej, a jednocześnie skutkuje tendencją do alienacji tej grupy w społeczeństwie⁹. Ponadto, wynikająca z ideologii kemalizmu kontrolna funkcja wojska zakorzeniona jest w tureckim społeczeństwie, historii i kulturze, a tym samym nadaje działaniom dowódców wojskowych

⁸ Więcej o cywilnej kontroli nad wojskiem: B. Balcerowicz, *Siły zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2006, rozdział IV.

⁹ Więcej: S. Finer, *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, New York 1962, [za:] M. Gürçan, *Opening the Black Box. The Turkish Military before and after July 2016*, Warwick 2018, s. 49–50; K. Akkoyunlu, *Military reform and democratization. Turkish and Indonesian experiences at the turn of the millennium*, New York 2007 (Adelphi Paper, nr 392), s. 23–24; B. Esen, *Praetorian Army in Action: A Critical Assessment of Civil–Military Relations in Turkey*, „Armed Forces & Society” 2021, t. 47, nr 1, s. 16–17.

legitymizację społeczną. W Turcji armia i społeczeństwo pozostają we „względnie komplementarnym i symbiotycznym związku” od proklamacji Republiki¹⁰.

Przewrót wojskowy w 1980 roku

Bezsprzecznie jednym z kluczowych determinantów podjęcia radykalnych kroków przez wojsko był ekstremizm polityczny, który zakłócał porządek społeczny na szeroką skalę i z bardzo wysokim natężeniem¹¹. Lata 70. XX w. w Turcji były okresem rywalizacji o kontrolę na ulicach oraz uniwersyteckich kampusach między uzbrojonymi frakcjami lewicowymi a prawicową bojówką Partii Ruchu Narodowego (tur. *Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP) – Ogniskiem Idealistów (tur. *Ülkü Ocakları*), której działacze nazywali się Szarymi Wilkami (tur. *Bozkurtlar*)¹², oraz religijnymi fundamentalistami. Przez pierwsze lata bojówki koncentrowały się na bezpośredniej walce między sobą. Jednak pod koniec dekady charakter przemocy politycznej uległ zmianie i coraz częściej ofiarami morderstw i porwań stawały się osoby znane z różnych społeczno-politycznych środowisk¹³. Według danych w 1977 r. dokonano 231 morderstw na tle politycznym, w 1978 r. ta liczba wzrosła już do 832, by w połowie 1980 r. osiągnąć poziom 2812 zabójstw¹⁴. Istotny dla intensywności agresji na ulicach był również głęboko zakorzeniony w społeczeństwie podział na tle religijnym na większość sunnicką i mniejszość Alewitów¹⁵. Narastające wyzwania społeczno-ekonomiczne potęgowały

¹⁰ Istnieje silna społeczna percepcja tej instytucji jako merytokratycznej, odnoszącej sukcesy, altruistycznej oraz nieskorumpowanej. Przez dekady obserwowano bardzo wysoki poziom zaufania do wojska, przy jednoczesnej zgodzie na ewentualne interwencje zbrojne w przypadku łamania zasad kemalistowskich czy dużego kryzysu wewnętrznego, więcej: K. Akkoyunlu, *op. cit.*, s. 24–27, M. Tessler, E. Altinoğlu, *Political Culture in Turkey: Connections among Attitudes Towards Democracy, the Military and Islam*, „Democratization” 2004, t. 11, nr 1, s. 44–45; E. Aydınli, *A Paradigmatic Shift for the Turkish Generals and the End to the Coup Era in Turkey*, „Middle East Journal” 2009, t. 63, nr 4, s. 581–596.

¹¹ Więcej: E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 266–267.

¹² Szkoleni byli na specjalnych obozach o charakterze wojskowym, przy zastosowaniu skrajnie prawicowej indoktrynacji, co przypomina tworzenie hitlerowskich formacji SS. Szare Wilki odpowiadały za kampanię zastraszania lewicowych studentów, nauczycieli, pisarzy, dziennikarzy, księgarzy, a w końcu też polityków, brały również bezpośredni udział w walkach z bojówkami lewicy, J. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey*, Leiden 1974, s. 208–217; idem, *The Nationalist Action Party in Turkey*, „Journal of Contemporary History” 1982, t. 17, nr 4, s. 593–594.

¹³ W 1980 r. zamordowano Nihata Erima, byłego premiera i zastępcę przewodniczącego MHP, i Kemala Türklera, byłego przewodniczącego Konfederacji Rewolucyjnych Związków Zawodowych, zob. E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 266–267.

¹⁴ K. Mackenzie, *Turkey in Transition. The recovery of a Nation from the Trauma of Terrorism*, Ankara 1981, s. 6; C.H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, Wallington 1983, s. 27, 89–90.

¹⁵ Alewici – muzułmańskie ugrupowanie religijne wywodzące się z szyizmu, powstałe na przełomie XV i XVI w. Alewici stanowią ok. 20–25% ludności Turcji (16–17 mln), z czego znaczną część to Kurdowie.

napięcie między tymi dwoma grupami, wzbudzając obopólną niechęć, szczególnie na terenach południowo-wschodniej Turcji¹⁶. Co więcej, tradycyjnym konfliktem społecznym czy etnicznym nadawano teraz polityczne nacechowanie. Przykładem rodzących się etnicznych podziałów, mających bezpośrednie, ale też długofalowe konsekwencje polityczne, było założenie neomarksistowskiej Partii Pracujących Kurdystanu (kurd. *Partiya Karkerên Kurdistanê*, PKK) przez Abdullaha Öcalana w 1978 r. PKK była organizacją separatystyczną, której celem była proklamacja socjalistycznego państwa kurdyjskiego na wschodnich terenach Turcji¹⁷.

Część badaczy upatruje przyczyn tak wysokiej intensywności wewnętrznego kryzysu we wpływach zagranicznych czy wręcz bezpośrednim zaangażowaniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR)¹⁸. Jednak większość naukowców identyfikuje problem w warunkach wewnętrznych Republiki Turcji – społecznych, kulturowych oraz ekonomicznych. Przede wszystkim negatywnym skutkiem intensywnej urbanizacji stały się niekontrolowane przez służby obszary *gecekondu*, zamieszkiwane przez miliony ubogich Turków, którzy po 1960 r. szukali szans na lepsze życie w dużych miastach¹⁹. Młode pokolenie migrantów ekonomicznych, rozczarowanych rzeczywistością życia w slumsach, stało się bardzo podatne na wpływy radykalnych grup politycznych czy religijnych²⁰. Ponadto na wysoki poziom brutalności walk politycznych wpływało kilka czynników kulturowo-społecznych: kulturowo zakorzenione pojęcie honoru i wstydu, wzór toksycznej męskości i odwagi oraz rola vendetty²¹.

Kolejnym kluczowym czynnikiem, który wpłynął na decyzję o podjęciu interwencji wojskowej przez generałów pod koniec lat 70. XX w., był kryzys gospodarczy, który zdestabilizował praktycznie całe państwo. Wysoki deficyt w bilansie płatniczym nałożył się na zależność przemysłu od wpływów zza granicy, w konsekwencji – od dostępności rezerw walut zagranicznych. Wpływ na sytuację gospodarczą Turcji

¹⁶ K. Mackenzie, *Turkey in Transition...*, *op. cit.*, s. 17.

¹⁷ PKK posiadała swoje zbrojne bojówki, które początkowo walczyły praktycznie ze wszystkimi przeciwnikami ideologii marksistowsko-leninowskiej, zarówno z władzami tureckimi, ugrupowaniami prawicowymi, jak i innymi grupami kurdyjskimi o mniej radykalnych poglądach, M. van Bruinessen, *The Kurds in Turkey*, „MERIP Reports” 1984, nr 121, s. 10–11; M.M. Gunter, *The Kurdish Problem in Turkey*, „Middle East Journal” 1988, t. 42, nr 3, s. 394–398.

¹⁸ P.B. Henze, *The Plot to Kill the Pope*, London 1984, s. 61–64, 101–102; idem, *International Terrorism: The Russian Background and the Soviet Linkage*, Ottawa 1982, s. 18–19, 26–27; idem, *Goal – destabilization: Soviet agitational propaganda, instability and terrorism in NATO South*, European American Institute for Security Research, Marina del Ray, CA 1981, s. 43–45; por. M.M. Gunter, *op. cit.*, s. 401–403.

¹⁹ W. Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, London 1981, s. 223–224.

²⁰ K.H. Karpat, *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Cambridge 1976, s. 24–25, 140–142; idem, *Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics, and the Third Military Intervention*, „International Journal of Turkish Studies” 1981, t. 2, s. 18–19.

²¹ D. Egril, [za:] W. Hale, *Turkish Politics and Military*, London 1994, s. 227.

miały kryzysy naftowe, skutkujące wzrostem kosztów, które musiały być regulowane w dolarach. Rosnące ceny energii²² i nieodpowiedzialna polityka finansowa kolejnych rządów koalicyjnych napędzała inflację, która w 1979 r. osiągała już 90%. W 1978 r. ówczesny rząd Bülenta Ecewita²³ rozpoczął negocjacje z Międzynarodowym Funduszem Walutowym (ang. *International Monetary Fund*, IMF), Bankiem Światowym i Organizacją Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (ang. *Organization for Economic Co-operation and Development*, OECD) w sprawie pomocy finansowej. W zamian Turcja miała przejść szereg drastycznych reform gospodarczych. To zadanie powierzono Turgutowi Özalowi²⁴, podsekretarzowi stanu w Ministerstwie Spraw Gospodarczych w kolejnym rządzie Süleymana Demirela po jego powrocie do władzy w 1979 r. Jednym z elementów reform była dewaluacja liry – aż o 48,6%, co wzbudziło uzasadniony sprzeciw opinii publicznej, w szczególności protesty związków zawodowych, zwłaszcza Konfederacji Rewolucyjnych Związków Zawodowych (tur. *Türkiye Devrimci Sendikaları Konfederasyonu*, DISK). Związkowcy rozpoczęli okupację wielu fabryk, wchodząc w bezpośrednie starcia z policją i wojskiem²⁵.

Ponadto, sytuacja polityczna w latach 70. XX w. daleka była od stabilnie funkcjonującej demokracji parlamentarnej ze skutecznym rządem kierującym administracją państwową. Partie polityczne małymi krokami odzyskiwały niezależność i swobodę manewrów po puczu wojskowym w 1972 r.²⁶ i krótkim reżimie generałów, czego kulminacją były wybory prezydenckie w 1973 r.²⁷. W wyborach parlamentarnych

²² *Ibidem*, s. 223; Z.Y. Hershlag, *Turkey: an Economy in Transition*, Hague 1958, s. 22–23, 79–80; W. Hale, *The Political and Economic Development...*, *op. cit.*, s. 230; *Statistical Pocket Book of Turkey*, Ankara 1979, s. 191.

²³ Bülent Ecevit (1925–2006) – po raz pierwszy wybrany do Zgromadzenia Narodowego w 1957 r., minister pracy w rządzie İsmeta İnönü (1961–1965), sekretarz generalny Republikańskiej Partii Ludowej (1966), autor programu partii „na lewo od centrum”. Sprzeciwiał się puczowi wojskowemu w 1971 r. Premier Turcji w latach 1973–1974 oraz 1978–1979. Objęty zakazem działalności politycznej po 1980 r. Premierem był ponownie w latach 1999–2002.

²⁴ Turgut Özal (1927–1993) – techniczny doradca Süleymana Demirela w 1965 r. Po przewrocie wojskowym w 1971 r. pracował w Banku Światowym, a w latach 1973–1979 – w sektorze prywatnym. Powołany do rządu przez Demirela w 1979 r. jako specjalista od kwestii gospodarczych i finansowych. Premier w czasie reżimu generałów w latach 1980–1982. Ustąpił ze stanowiska na skutek skandalu bankowego. Założyciel Partii Ojczyźnianej w 1983 r., premier Turcji w latach 1983–1989, ósmy prezydent Republiki w latach 1989–1993.

²⁵ Więcej: E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 266–270; W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 222–224.

²⁶ Więcej o puczu w 1960 r.: S.J. Shaw, E.K. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej 1808–1975*, tłum. B. Świetlik, t. 2, Warszawa 2012, s. 625–636; E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 242–253, D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 203–225.

²⁷ W konstytucji uprawnienia prezydenta były ograniczone i określały Turecką Republikę bardziej jako system parlamentarny niż prezydencki. Jednakże wpływy i pozycja prezydenta były zdecydowanie większe niż wynikałoby to z dosłownego brzmienia przepisów. W przypadku nieosiągnięcia konsensusu parlamentarnego co do kandydatury premiera, to prezydent miał prawo wskazania swojego kandydata, co też w historii republiki zdarzało się w okresie 1961–

w 1973 r. 33,5% głosów otrzymała Republikańska Partia Ludowa (tur. *Cumhuriyet Halk Fırkası*, CHP) Bülenta Ecevita. Na drugim miejscu z 29,5-proc. poparciem uplasowała się Partia Sprawiedliwości (tur. *Adalet Partisi*, AP), kierowana przez Demirela²⁸. Ze względu na brak stabilnej większości parlamentarnej umożliwiającej skuteczne rządzenie doszło do utworzenia egzotycznej koalicji Republikanów oraz proislamskiej Partii Ocalenia Narodowego (tur. *Milli Selamet Partisi*, MSP), założonej przez Necmettina Erbakana²⁹, która powołała nowy rząd w styczniu 1974 r. Na skutek walk politycznych i sprzecznych interesów współpraca została szybko zerwana. Kolejną projektem politycznym był „Front Nacjonalistyczny” (tur. *Milliyetçi Cephe*), w skład którego weszły AP, MSP, CHP oraz Partia Ruchu Narodowego (tur. *Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP) Alparsłana Türkeşa³⁰. Partie współpracowały ze sobą do kolejnych wyborów parlamentarnych w 1977 r. jedynie dzięki licznym szantażom i przekupstwom politycznym. Na wyniki tych wyborów w znacznym stopniu wpłynęła trudna sytuacja wewnętrzna w państwie, a głosy wyborców przywróciły system dwupartyjny. Rosnące zaufanie wobec Ecevita dało Republikanom 41,4% głosów, podczas gdy Partia Sprawiedliwości otrzymała 36,9% wskazań. Po roku impasu politycznego, Ecevit powołał kolejny rząd – złożony z Republikanów oraz posłów, którzy odeszli z partii Demirela – który funkcjonował zaledwie kilka miesięcy, do 1979 r.³¹. Na rosnący konflikt między władzą cywilną a wojskiem

1965 oraz od 1971 r. Krytyczna była również jego rola jako przewodniczącego Rady Bezpieczeństwa Narodowego, który miał wpływ na wiele ważnych decyzji w obszarze bezpieczeństwa.

²⁸ Süleyman Demirel (1924–2015) – od 1964 r. przywódca Partii Sprawiedliwości, premier Turcji latach 1965–1971, 1974–1978, 1979–1980, 1991–1993. Po 1980 r. objęty zakazem działalności politycznej, więc w latach 1984–1987 Partią Służnej Drogi kierował zakulisowo (po tem już oficjalnie). Dziewiąty prezydent Turcji w latach 1993–2002.

²⁹ Necmettin Erbakan (1926–2011) – po raz pierwszy wybrany do Zgromadzenia Narodowego w 1969 r., w 1970 r. założył Partię Ładu Narodowego (tur. *Milli Nizam Partisi*, MNP) o charakterze fundamentalistyczno-islamskim, rozwiązana w 1971 r. Następczynią MNP stała się w 1973 r. Partia Ocalenia Narodowego (tur. *Milli Selâmet Partisi*, MSP). Wicepremier i minister stanu w 1973 r., podczas funkcjonowania koalicji z CHP Ecevita, następnie członek gabinetu Frontu Nacjonalistycznego Demirela (1977). Otrzymał zakaz działalności politycznej w 1980 r. Powrócił do życia publicznego w 1987 r. na czele Partii Dobrobytu, która wygrała wybory w 1995 r., a Erbakan objął urząd premiera Turcji. Ustąpił z urzędu w 1997 r. na skutek welwetowego przewrotu wojskowego. Ponownie objęty zakazem działalności politycznej od 1998 r.

³⁰ Alparslan Türkeş (1917–1997) – ukończył Akademię Wojsną w 1954 r., a następnie służył w sztabie generalnym i NATO. Jeden z organizatorów przewrotu wojskowego w 1960 r., człony radykał w Komitecie Jedności Narodowej (tur. *Milli Birlik Komitesi*, MBK), usunięty z Komitetu w 1960 r. W 1965 r. objął przywództwo Republikańsko-Narodowej Partii Chłopskiej, przeobrażonej następnie w ultranacjonalistyczną Partię Ruchu Narodowego. Deputowany w Zgromadzeniu Narodowym w latach 1969–1980. Wicepremier w gabinecie Frontu Nacjonalistycznego Demirela w latach 1974–1977. Po przewrocie wojskowym w 1980 r. został aresztowany i wykluczony z życia politycznego. Powrócił do polityki w 1987 r.

³¹ E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 262–263.

wpłynęły również konkretne wydarzenia odczytywane przez generałów jako zagrożenie dla zasad kemalizmu. Jesienią 1979 r. Erbakan odmówił udziału w uroczystościach Dnia Zwycięstwa³², co zostało odebrane jako postawa wroga wobec wojska oraz wobec pamięci o Kemal Ataturku. Kilka dni później polityk poprowadził masową demonstrację w Konya, gdzie nawoływał do powołania państwa islamskiego³³. Jednocześnie Ecevit podczas spotkania ze związkami robotników koncernu paliwowego zasugerował, by ci walczyli o swoje prawa, co zostało odczytane przez generałów jako jawne nawoływanie do rewolucji³⁴.

Podsumowując, wszystkie wspomniane czynniki w równym stopniu przyczyniły się do upadku Drugiej Republiki oraz podjęcia decyzji o przejściu władzy w państwie przez wojsko. Generałowie byli przekonani, że ówczesna władza cywilna jest niekompetentna, a tym samym nie jest w stanie przeciwstawić się narastającym problemom wewnętrznym tamtego okresu, czyli kryzysowi gospodarczemu oraz rosnącej przemocy politycznej, kurdyjskiemu separatyzmowi i wpływom islamskiego fundamentalizmu. W konsekwencji armia, dowodzona przez szefa sztabu generalnego generała Kenana Evrena³⁵, rozpoczęła przygotowania do kolejnego puczu, który uznali w ówczesnej sytuacji za jedyne rozwiązanie³⁶. Pierwsze plany przewrotu pojawiły się już latem 1979 r., jednak na grudniowym posiedzeniu parlamentu sztab generalny przedstawił deputowanym jedynie ultimatum. Szansa ta nie została wykorzystana przez polityków, a kolejne miesiące toczących się sporów politycznych doprowadziły do bezpośredniej interwencji wojska³⁷.

Operacja przejścia władzy, nazwana „Flagowy Plan”, została precyzyjnie zaplanowana. Ostateczna data interwencji zbiegła się w czasie z manewrami jednostek NATO, podczas których przemieszczające się grupy żołnierzy i opancerzone kolumny nie wzbudziły podejrzeń³⁸. 12 września 1980 r. nad ranem czołgi wjechały na ulice

³² Dzień Zwycięstwa upamiętnia ostateczne starcie zbrojne wojsk tureckich i greckich podczas wojny o niepodległość Turcji, do którego doszło pod Dumlupınar 30 sierpnia 1922 r. Obchody Dnia Zwycięstwa mają na celu uczczenie bohaterów narodowych, którzy wywalczyli niepodległość Republiki Tureckiej, a szczególne miejsce zajmuje w nich oczywiście postać Kemala Atatürka. Dzień Zwycięstwa jest w Turcji świętem państwowym szczególnie istotnym dla tureckiego wojska: w tym dniu przyznawane są stopnie wojskowe, a szkoły wojskowe organizują uroczystości zakończenia studiów i rozdania dyplomów.

³³ K. Mackenzie, *Turkey under Generals*, London 1981 (Conflict Studies, nr 126), s. 15; M.A. Birand, *The General's Coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980*, London 1987, s. 160–162; W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 236–238.

³⁴ M.A. Birand, *op. cit.*, s. 170.

³⁵ Kenan Evren (1918–2015) – generał od 1964 r., dowódca sił lądowych w 1977 r., od 1978 r. szef sztabu generalnego Turcji, w 1980 r. stał na czele puczu wojskowego. Głowa państwa i głównodowodzący sił zbrojnych w czasie reżimu generałów w latach 1980–1982. Wybrany na siódмого prezydenta Turcji w 1982 r., piastował ten urząd do 1989 r.

³⁶ M.A. Birand, *op. cit.*, s. 84.

³⁷ E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 270.

³⁸ *Ibidem*, s. 160–164.

największych miast Turcji, by już po dwóch godzinach móc ogłosić przejęcie władzy przez wojsko³⁹. Pierwsze ogłoszenie o działaniach wojskowych zostało przekazane obywatelom o 4:30 nad ranem przez samego Evrena, który powołał się na Ustawę o służbie wewnętrznej, która gwarantuje wojsku prawo do obalenia rządu oraz odwołania parlamentu w celu ochrony Republiki Turcji. Evren usprawiedliwiał podjęte decyzje bezsilnością władzy cywilnej w walce z terroryzmem. Obiecał zwrócić pełną kontrolę nad państwem nowej liberalnej, demokratycznej i sekularnej administracji rządowej, która uszanuje rządy prawa oraz będzie przestrzegać praw człowieka⁴⁰. Natychmiast po puczu został ogłoszony stan wyjątkowy na terenie całego państwa.

Władza legislacyjna i wykonawcza przekazana została członkom Rady Bezpieczeństwa Narodowego (tur. *Milli Güvenlik Kurulu*, MGK) w której ówczesnie zasiadał sam Evren, generał Nurettin Ersin – dowódca sił lądowych, generał Tahsin Şahinkaya – dowódca sił powietrznych, admirał Nejat Tümer – dowódca marynarki wojennej oraz generał Sedat Celasun – dowódca żandarmerii. Evren został ogłoszony głową państwa już 14 września 1980 r.⁴¹. MGK otrzymała prawo do wydawania dekretów z mocą ustawy oraz powołała rząd składający się z 27 członków – głównie biurokratów i emerytowanych oficerów. Jedynym znanym powszechnie członkiem rządu był wcześniej wspomniany Turgut Özal, który był odpowiedzialny za obszar gospodarczy⁴². Generalnie gabinet pełnił funkcję doradczą, koordynacyjną oraz wykonawczą w obszarze realizacji decyzji Rady Bezpieczeństwa Narodowego. MGK sprawowała władzę również poprzez regionalnych i lokalnych dowódców, którzy otrzymali szerokie kompetencje i uprawnienia na mocy wprowadzonego stanu wyjątkowego – kontrolowali szkolnictwo, prasę, izby handlowe i związki zawodowe⁴³.

Sposobem na rozwiązanie problemów wewnętrznych państwa w oczach wojskowych było przede wszystkim oczyszczenie systemu politycznego, co uczynili na szeroką skalę. Immunitety deputowanych zostały zniesione, zawieszono działalność wszystkich partii politycznych, podobne decyzje zapadły również względem dwóch konfederacji związków zawodowych o charakterze radykalnym – wspomnianej wcześniej socjalistycznej organizacji DISK oraz ultranacjonalistycznej Konfederacji Nacjonalistycznych Związków Zawodowych (tur. *Milliyetçi İşçi Sendikalan Konfederasyonu*, MISK). Liderzy partii politycznych zostali internowani w wojskowym ośrodku wczasowym w Gallipoli⁴⁴. Stanowiska odebrano również wszystkim burmistrzom,

³⁹ K.H. Karpat, *Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980*, [w:] *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, red. M. Heper, A. Evin, Berlin–New York 1988, s. 149–150.

⁴⁰ National Security Council (NSC), *12 September in Turkey: Before and After*, General Secretariat of the National Security Council, Ankara 1982, s. 225–233; M.A. Birand, *op. cit.*, s. 187.

⁴¹ W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 246–247.

⁴² M.A. Birand, *op. cit.*, s. 207–208.

⁴³ E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 280–281.

⁴⁴ W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 247.

a rady miejskie zostały rozwiązane. Evren jasno zakomunikował opinii publicznej, że nie wyobraża sobie powrotu byłych polityków do służby publicznej w przyszłości⁴⁵. W czerwcu 1981 r. ogłoszono zakaz jakichkolwiek publicznych debat na tematy polityczne, a rok później Rada Bezpieczeństwa Narodowego zabroniła byłym politykom publicznie dyskutować o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości (*sic!*). Partie polityczne zostały ostatecznie rozwiązane 16 października 1982 r. – ich majątek został skonfiskowany, a wszelki archiwa prawdopodobnie zniszczone⁴⁶.

Po roku od przeprowadzonego puczu w więzieniach znajdowało się 122 600 osób z zarzutami o terroryzm, a 734 tys. sztuk broni oraz 3 mln sztuk amunicji zostało skonfiskowanych. Dwa lata po zamachu, czyli we wrześniu 1982 r., około 80 tys. oskarżonych wciąż pozostawało aresztowanych, a 30 tys. oczekiwało na procesy⁴⁷. Pozytywną konsekwencją tak dużej fali zatrzymań był bezsprzeczny spadek liczby morderstw motywowanych politycznie. W pierwszym roku reżimu liczba takich zabójstw spadła do 282 (czyli o 90% w porównaniu z rokiem poprzednim). Kampania antyterrorystyczna, choć wciąż wykazująca uprzedzenia w stosunku do frakcji lewicowych, generalnie charakteryzowała się znaczną bezstronnością i równą surowością wobec wszystkich podejrzanych o działalność terrorystyczną. Te drastyczne kroki reżimu zostały odebrane przez opinię publiczną ze sporą ulgą, co potwierdził brak wystąpień i demonstracji antywojskowych ze strony potencjalnie wrogich grup społecznych czy religijnych. Z wyjątkiem terenów wschodniej Anatolii, gdzie nasilała się terrorystyczna i zbrojna działalność bojówek kurdyjskich, obietnica przywrócenia bezpieczeństwa złożona przez wojskowych została dotrzymana.

Jednocześnie tak skuteczna walka z terroryzmem i przemocą wiązała się z bardzo wysokimi kosztami społecznymi i ludzkimi. Nie ulega wątpliwości, że wśród zatrzymywanych znajdowali się również niewinni obywatele, a szczególnie narażeni byli aktywni związkowcy, politycy, nauczyciele i profesorowie, dziennikarze i prawnicy wykazujący nawet niewielkie afiliacje lewicowe lub islamistyczne przed 1980 r. Co więcej, reżim wykorzystywał tortury jako rutynowe narzędzie w stosunku do podejrzanych praktycznie na każdym etapie zatrzymania. Naciski ze strony organizacji międzynarodowych monitorujących przestrzeganie praw człowieka w Turcji, w szczególności Amnesty International, wymogły na władzach pewne zmiany

⁴⁵ Demirel i Ecevit zostali wypuszczeni z więzienia jeszcze w październiku 1980 r. Alparslan Türkeş wraz z 200 członkami swojej partii został aresztowany w październiku 1980 r. pod zarzutem podjudzania do wojny domowej oraz zamordowania prawie 600 osób w latach 1974–1980. Ostatecznie Türkeş został skazany na karę więzienia, jednak zwolniono go z powodów zdrowotnych w kwietniu 1985 r. Necmettin Erbakan uniknął oskarżenia o działalność terrorystyczną, jednak został uznany winnym działania przeciwko sekularyzmowi państwa oraz nawoływania do proklamacji republiki islamskiej. Ostatecznie został ukarany 4 miesiącami pozbawienia wolności i podobnie jak Türkeş do 1985 r. został całkowicie usunięty z działalności politycznej i publicznej, C.H. Dodd, *op. cit.*, s. 45–46.

⁴⁶ E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 281.

⁴⁷ C.H. Dodd, *op. cit.*, s. 45.

w stosowanych metodach, jednak poziom brutalności władz penitencjarnych nie zmienił się znacząco⁴⁸.

Ponadto, podważana była legitymizacja i legalność procesów sądowych, które odbywały się w głównej mierze przed sądami wojskowymi i na podstawie prawa stanu wyjątkowego. Dane wskazują, że w ciągu dwóch pierwszych lat reżimu wojskowego wydano ponad 3600 wyroków śmierci, choć tylko 20 ostatecznie wykonano⁴⁹. Alarmowano o przypadkach stosowania tortur w celu wymuszenia na świadkach przyznania się do winy⁵⁰. Organizowano również zbiorowe rozprawy sądowe, głównie przeciwko prawicowym i lewicowym bojówkom terrorystycznym, jednak zdarzały się też przypadki oskarżeń wobec partii politycznych oraz organizacji kurdyjskich⁵¹. Należy odnotować, że z dużą częstotliwością korzystano z zasad prawa nadzwyczajnego, by zawieszać działalność prasy. Co więcej, wprowadzone Prawo o Szkolnictwie Wyższym w praktyce odebrało autonomię placówek edukacyjnych. Wielu nauczycieli i wykładowców akademickich zostało zwolnionych z absurdalnych powodów lub nawet bez jakichkolwiek wyjaśnień⁵².

Mimo bezsprzecznego nadużywania władzy przez reżim oraz publicznej krytyki ze strony środowisk intelektualnych w Turcji, dla większości obywateli ważniejsza była walka z kryzysem gospodarczym państwa i szybka poprawa warunków życia. Turgut Özal otrzymał od reżimu dużą niezależność i cieszył się sporym zaufaniem generałów. Jego strategia wyjścia z potężnego kryzysu gospodarczego opierała się na kilku elementach: zastosowaniu realistycznego kursu walutowego i dopłat eksportowych, by stabilizować handel zagraniczny, uwolnieniu stóp procentowych, by zagwarantować oszczędzającym zwrot w czasie wysokiej inflacji, deregulacji cen sektora państwowego oraz zachętach dla zagranicznych inwestorów. Nadrzędnym celem ministra Özala i całego gabinetu było zakończenie autokratycznej i interwencjonistycznej polityki rozwoju i otwarcie tureckiego rynku na ekonomiczne siły zarówno wewnętrzne, jak i zagraniczne. Generalizując, za pomocą wymienionych instrumentów Özalowi udało się dokonać tureckiego „cudu gospodarczego”, niezwykle chwalonego i docenianego przez ekspertów z Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Należy jednak zaznaczyć, że wprowadzane reformy gospodarcze były zabezpieczane przez wojskowy reżim, gotowy do tłumienia wszelkich objawów niezadowolenia czy buntu obywateli z powodu skutków ubocznych wprowadzanych zmian, takich jak spadek realnych dochodów Turków czy wzrost bezrobocia⁵³. Özal został zdymisjonowany w 1982 r. ze względu na afery korupcyjne i skandale bankowe.

⁴⁸ E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 282.

⁴⁹ C.H. Dodd, *op. cit.*, s. 45.

⁵⁰ *File on Torture: Turkey*, Amnesty International Report, nr 1, London 1984.

⁵¹ E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 282; W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 252–253.

⁵² W. Hale, *The New Turkish Education Law*, „Index on Censorship” 1982, t. 11, s. 38–39.

⁵³ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 246.

Zakończenie reżimu wojskowego

Podobnie jak w przypadku wcześniejszych puczów wojskowych, generalicja wykazywała szczerą pragnienie restytucji porządku demokratycznego, jednocześnie wprowadzając radykalne zmiany w porządku prawnym. Jednym z kluczowych warunków zakończenia reżimu wojskowego było uchwalenie nowej konstytucji. To zadanie zostało powierzone w 1981 r. Zgromadzeniu Konstytucyjnemu – organowi składającemu się z MGK oraz nowo powołanego Zgromadzenia Doradczego, które w praktyce było w pełni zależne od najwyższego dowództwa wojskowego.

Już w czerwcu 1982 r. został zaprezentowany draft nowej ustawy zasadniczej. Na podstawie jej przepisów Senat został zlikwidowany. W jednoizbowym Zgromadzeniu Narodowym miało zasiadać do 400 deputowanych na wydłużoną do 5 lat kadencję. Dodatkowo art. 116 nadał prezydentowi prawo do zwołania przedwczesnych wyborów w przypadku braku wotum zaufania wobec rządu, gdy kolejny zaproponowany skład gabinetu nie otrzyma poparcia w ciągu 45 dni. Art. 101 i 102 zakładały 7-letnią kadencję prezydenta, bez możliwości reelekcji. Jednocześnie system wyboru głowy państwa został tak zaprojektowany, by uniemożliwić niekończący się impas na skutek walk politycznych⁵⁴.

Mimo wielu pozytywnie ocenianych zmian ustrojowych, projekt konstytucji budził jednak sporo kontrowersji wśród elity prawniczej i politycznej. Przede wszystkim komentatorzy wskazywali na przepisy dotyczące roli i statusu głowy państwa, które na mocy pierwszego artykułu przejściowego gwarantowały 7-letnią kadencję samemu generałowi Evrenowi. Żaden kandydat nie miał prawa wystartować jako oponent, a publiczna debata na temat tego przepisu została zakazana. Drugi artykuł przejściowy zakładał utworzenie wokół prezydenta Rady Prezydenckiej (składającej się z pięciu wojskowych wysokiego szczebla) na okres 6 lat po przekazaniu władzy cywilom. Niepokoje budziło również poszerzenie kompetencji Rady Bezpieczeństwa Narodowego, której decyzje miały mieć pierwszeństwo w procesach kreowania polityk państwowych uznanych przez generalicję za kluczowe dla bezpieczeństwa narodowego. Takie rozwiązanie systemowe w dużej mierze nadawało MGK status instytucji władzy wykonawczej niepodlegającej władzy cywilnej. Podsumowując, wszystkie zmiany w porządku prawnym wprowadzone przez generalicję prowadziły do powstania ustroju dalekiego od demokracji, który należałoby nazwać „reżimem wojskowym w cywilu”⁵⁵.

⁵⁴ Konstytucja Republiki Turcji z 1982 roku, [w:] J. Marszałek-Kawa, A. Burak, *The Republic of Turkey. The Constitution, Parliament, Election and Democracy Issues*, Toruń 2017, s. 109–334; zob.: A. Mango, *The Third Turkish Republic*, „World Today” 1983, t. 39, nr 1, s. 33–37; J.H. McFadden, *Civil-Military Relations in the Third Turkish Republic*, „Middle East Journal” 1985, t. 39, nr 1, s. 70–73; F. Tachau, M. Heper, *The State, Politics, and the Military in Turkey*, „Comparative Politics” 1983, t. 16, nr 1, s. 29.

⁵⁵ W nowej konstytucji można było odnaleźć więcej restrykcyjnych zapisów. Zapewniała ona wszystkim obywatelom gwarancję przestrzegania podstawowych praw i swobód obywatelskich,

Projekt konstytucji został poddany powszechnemu referendum w listopadzie 1982 r., w którym poparcie dla niego wyraziło 91,4% obywateli, przy imponującym poziomie frekwencji – 91,3%⁵⁶. Należy jednak zaznaczyć, że na ten wynik niewątpliwie miały wpływ wprowadzone kary pieniężne oraz wizja zamrożenia praw wyborczych na 5 lat dla każdego obywatela, który w głosowaniu nie weźmie udziału. Turcy byli też świadomi ryzyka wieloletniego impasu i dożywoć rządów wojska, jeżeli projekt konstytucji nie zostanie zaakceptowany przez większość. Jednocześnie wciąż bezsprzeczna była wysoka popularność generała Evrena i zaufanie społeczeństwa do jego decyzji⁵⁷.

Celem kolejnego etapu przekształcenia systemu politycznego państwa było wprowadzenie nowych zasad dotyczących funkcjonowania partii politycznych oraz prawa wyborczego. Na mocy zapisów konstytucji, partie polityczne miały przechodzić rygorystyczną kontrolę biurokratyczną: posiadać minimum 30 członków założycieli, na których ciążył obowiązek szczegółowej rejestracji organizacji w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Programy wszystkich partii musiały korespondować z zasadami kemalizmu. W końcu, przejściowe artykuły konstytucji nadawały Radzie Bezpieczeństwa Narodowego uznaniowe prawo weta w czasie trwania reżimu wojskowego w stosunku do członków lub założycieli partii, co znacznie utrudniało rejestrację partii⁵⁸. Co więcej, podniesiono minimalny wiek członków partii politycznych do 21. roku życia oraz zakazano tworzenia młodzieżówek, co było konsekwencją roli młodzieży w działających przed puczem bojówkach terrorystycznych⁵⁹.

Priorytetem stała się implementacja ustawy o partiach politycznych, co wydarzyło się już w marcu 1983 r. Ustawa zakazywała wszystkim politykom aktywnym przed 1980 r. jakiegokolwiek działalności politycznej i publicznej przez kolejne 10 lat⁶⁰. Również nauczyciele, studenci i urzędnicy służby cywilnej zostali pozbawieni biernego

jednak już art. 14 wyłączał spod tej ochrony działania mające na celu zagrożenie integralności państwa, jego terytorium czy narodu... lub powołanie hegemonii jednej z klas społecznych nad resztą społeczeństwa. Tym samym w konstytucji wprowadzono przepisy, wcześniej znajdujące się w kodeksie karnym, zabraniające działalności o charakterze komunistycznym. Artykuł ten został zmieniony ustawą nr 4709 z dnia 3.10.2001 r. By natomiast stłumić wszelkie nacjonalistyczne aktywności mniejszości kurdyjskiej, artykuł 26 wprowadził zakaz używania języka kurdyjskiego w celu wyrażania czy rozpowszechniania myśli. Ustęp ten został uchylony ustawą nr 4709 z dnia 3.10.2001 r. Związki zawodowe zostały utrzymane jako legalne, jednak zgodnie z art. 52 ich członkowie nie mogli realizować żadnych celów politycznych, angażować się w działalność polityczną ani otrzymywać lub okazywać wsparcia partiom politycznym, W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 257–259.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 256–257.

⁵⁷ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 242–243.

⁵⁸ A. Mango, *Turkey: Democracy under Military Tutelage*, „World Today” 1983, t. 39, nr 11, s. 430–431; J.H. McFadden, *op. cit.*, s. 74.

⁵⁹ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 243.

⁶⁰ K.H. Karpat, *Military Interventions...*, *op. cit.*, s. 153; M.A. Birand, *op. cit.*, s. 95–96; W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 260–262.

prawa wyborczego. Nowym partiom ponadto uniemożliwiono budowę zaplecza społecznego, zakładanie organizacji dla kobiet oraz młodzieżówek, współpracę ze związkami zawodowymi oraz tworzenie struktur politycznych na wsiach. Ustawa wprowadziła zakaz głoszenia poglądów o charakterze rasistowskim, wyznaniowym oraz klasowym, ale również publicznych dyskusji na temat legalności przewrotu wojskowego z 1980 r. Generalnie, nowa ordynacja wyborcza oraz wyższe progi wyborcze (na poziomie 10%) faworyzowały duże i silne partie, eliminując w praktyce zasadę proporcjonalności funkcjonującą w Drugiej Republice⁶¹. Z drugiej jednak strony reforma skutkowałą większą stabilnością rządów, poprzez wykluczenie możliwości wybrania wielopartyjnego, rozdrobnionego parlamentu nieudolnego do skutecznego działania czy zbudowania trwałej koalicji⁶².

W konsekwencji jedynie trzy partie otrzymały pozwolenie na działalność (z 15 zgłoszonych do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych), i to one stanęły do walki o władzę w wyborach 6 listopada 1983 r.⁶³. Pierwszą z nich była Partia Narodowej Demokracji (tur. *Milliyetçi Demokrasi Partisi*, MDP), która prezentowała stanowisko bliskie przywódcom wojskowym, a tym samym otrzymała polityczne poparcie wojska. Na jej czele stanął generał w stanie spoczynku Turgut Sunalp. Drugą legalnie zarejestrowaną partią była Partia Ludowa (tur. *Halkçı Partisi*, HP) pod przewodnictwem Necdetta Calpa – cywilnego urzędnika wyższego szczebla, który w przeszłości pracował jako prywatny sekretarz Cemala Gürsela⁶⁴ oraz İsmeta İnönü⁶⁵. Program Partii Ludowej miał charakter socjalistyczny oraz kemalistowski, co wpłynęło na jego akceptację przez generalicję. Ostatnią opcją na listach wyborczych była Partia Ojczyzniana (tur. *Anavatan Partisi*, ANAP) Turguta Özala, który po dymisji otrzymał od reżimu

⁶¹ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 243.

⁶² W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 259.

⁶³ Generalowie uniemożliwili przede wszystkim start w wyborach partiom założonym przez zwolenników bylej Partii Sprawiedliwości. Pierwszą z nich była Partia Wielkiej Turcji (tur. *Büyük Türkiye Partisi*, BTP) założona z inspiracji Süleymana Demirela. Kolejną próbą była rejestracja Partii Słusznej Drogi (tur. *Doğru Yol Partisi*, DYP). Zablockowano również działalność Partii Socjaldemokratycznej (tur. *Sosyal Demokrasi Partisi*, SODEP), założonej przez Erdala İnönü (syna İsmeta İnönü) lewicowej kontynuatorki Republikańskiej Partii Ludowej, D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 244; J.H. McFadden, *op. cit.*, s. 76; W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 266.

⁶⁴ Cemal Gürsel (1895–1966) – generał od 1946 r., dowódca armii w 1958 r. W 1960 r., po wystosowaniu krytycznego memorandum w stosunku do władz cywilnych, zmuszony przez rząd Partii Demokratycznej do przejścia na emeryturę. Skłoniony przez puczystów do przejścia odpowiedzialności za przewrót w 1960 r. Przewodniczący Komitetu Jedności Narodowej. Czwarty prezydent Republiki w latach 1961–1966.

⁶⁵ İsmet İnönü (Mustafa İsmet Bey, 1884–1973) – od 1907 r. członek Komitetu Jedności i Postępu, w 1916 r. szef sztabu pod dowództwem Kemala Atatürka na froncie wschodnim. Pracował w Ministerstwie Wojny w latach 1919–1920. W 1921 r. mianowany dowódcą frontu zachodniego. Członek delegacji podczas rokowań pokojowych w Lozannie. Premier Turcji w latach 1923–1924 oraz 1925–1937. Przejął urząd prezydenta po śmierci Atatürka w 1938 r. i piastował urząd do 1950 r. Przywódca opozycji w latach 1950–1960, ponownie premier w latach 1961–1965. Na czele Republikańskiej Partii Ludowej do 1971 r.

zezwoleń na start w wyborach oraz założenie własnej partii, najprawdopodobniej ze względu na bardzo niskie poparcie społeczne z jednej strony i chęć stworzenia pozorów pluralizmu politycznego – z drugiej. Program ANAP obejmował walkę z inflacją, odejście od etatyzmu, prywatyzację i decentralizację gospodarki, liberalizację handlu oraz wprowadzenie niższych i bardziej sprawiedliwych podatków⁶⁶.

Przez większą część kampanii wyborczej generalicja starała się zachowywać pozory apolityczności i nie wpływać na opinię społeczną⁶⁷. Jednakże na tydzień przed rozpoczęciem głosowania sondaże wskazywały na partię Özala jako zwycięzcę z 37-proc. poparciem. W konsekwencji, 4 listopada 1983 r. środowisko wojskowe politycznie zaatakowało wszystkich oponentów politycznych reżimu oraz oficjalnie poparło partię, która miała na celu kontynuowanie drogi obranej przez armię – Partię Narodowej Demokracji. Ta decyzja Evrena i współpracowników okazała się fatalnym błędem⁶⁸. Turcy 6 listopada 1983 r. wybrali Partię Ojczyźnianą, przyznając jej aż 45,2% głosów, przy 92-proc. frekwencji, co dało ugrupowaniu Özala 212 mandatów, czyli większość w Zgromadzeniu Narodowym. Populistom, którzy osiągnęli poparcie na poziomie 30,5%, przypadło w udziale 117 mandatów, a proreżimowa Partia Narodowej Demokracji otrzymała ostatecznie jedynie 71 mandatów (23,3% głosów)⁶⁹.

Co istotne, te zaskakujące i niekorzystne dla wojska wyniki powszechnych wyborów doprowadziły do utworzenia stabilnego rządu, posiadającego większość parlamentarną i możliwość efektywnego rządzenia państwem bez konieczności zawierania koalicji po raz pierwszy od dekad. Prezydent utrzymał pozory neutralności, oficjalnie gratulując i nieoficjalnie akceptując wybór Özala na nowego premiera Republiki. 24 listopada nowe Zgromadzenie Narodowe zostało ostatecznie zaprzysiężone, a reżim wojskowy ustąpił 6 grudnia 1983 r. Warto nadmienić, że generalicja w ostatnich tygodniach swojego urzędowania uchwaliła dekret z mocą ustawy zakazujący publicznej krytyki reżimu 12 września⁷⁰.

Podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy puczu wojskowego w 1980 r. wynikają następujące wnioski końcowe:

1. Kenanowi Evrenowi i generałom udało się usprawiedliwić zasadność przeprowadzenia puczu jako koniecznego i niezbędnego kroku w walce z kryzysem wewnętrznym i brutalnymi starciami pomiędzy frakcjami pravicowymi

⁶⁶ W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 262–265; D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 246.

⁶⁷ J.H. McFadden, *op. cit.*, s. 77–78.

⁶⁸ W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 268.

⁶⁹ Ü. Ergüder, R.I. Hofferbert, *The 1983 General Elections in Turkey: Continuity or Change in Voting Patterns?*, [w:] *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, *op. cit.*, s. 81–102; J.H. McFadden, *op. cit.*, s. 79–83.

⁷⁰ W. Hale, *Turkish Politics...*, *op. cit.*, s. 271.

- i lewicowymi, w trakcie których poniosło śmierć ponad 5 tys. obywateli. Bezspornie, radykalne działania generałów charakteryzowały się wysoką skutecznością i szybkim osiągnięciem zakładanych celów w walce zarówno z terroryzmem, jak i kryzysem gospodarczym – i zakończyły wieloletni okres chaosu.
2. Zdecydowana większość społeczeństwa tureckiego uznała zasadność i prawomocność przeprowadzenia puczu przez armię, a następnie okazała poparcie i szacunek dla reżimu podczas referendum konstytucyjnego. Jednakże ten sam elektorat nie był już skłonny, by zagłosować na proreżimową partię – opowiedział się za partią Turguta Özala oraz za ograniczeniem wpływów elementu wojskowego na politykę wewnętrzną państwa.
 3. Generałowie dotrzyмали obietnicy odbudowy demokratycznego porządku państwowego i po wyborach powszechnych w 1983 r. przekazali władzę w ręce Turguta Özala, który posiadał większość parlamentarną umożliwiającą mu stabilne i efektywne kierowanie państwem. W relatywnie krótkim czasie stworzyli i wprowadzili nową konstytucję i dodatkowe akty prawne, które mimo wielu wad pozwoliły na sprawną transformację reżimu wojskowego w ustrój wprawdzie ułomny, ale jednak quasi-demokratyczny.
 4. Turgut Özal pozostał u władzy przez kolejną dekadę jako premier, a następnie jako prezydent Republiki. Czas jego rządów przyniósł rewolucję w wielu dziedzinach politycznego funkcjonowania Turcji. Polityk, posiadający wiejskie korzenie, a jednocześnie utrzymujący bardzo dobre relacje z dużym biznesem, cieszył się ogromnym zaufaniem i popularnością wśród przeciętnych obywateli, zachęcał ich do większej przedsiębiorczości i niezależności ekonomicznej. Jak określił to Dariusz Kołodziejczyk, „nigdy dotąd [...] turecka demokracja nie sięgała swoimi korzeniami tak głęboko”⁷¹.
 5. Pucz oraz reżim wojskowych w latach 1980–1982 niósł ze sobą również liczne negatywne konsekwencje. Reżim w dużym stopniu usprawiedliwiał przekraczanie granic prawa, a nawet łamanie podstawowych praw obywatelskich i praw człowieka koniecznością walki z terroryzmem, czego ofiarami stało się wiele niewinnych osób. Warunki życia oraz pracy członków związków zawodowych oraz całej rzeszy robotników przemysłowych uległy znacznemu pogorszeniu. Dla dowódców stanu nadzwyczajnego eliminacja pluralizmu i wolności słowa była często metodą walki z polityczną anarchią.
 6. Proces przekazania władzy politykom budzi szereg zastrzeżeń natury prawnej i etycznej. Reżim autorytarnie powołał na stanowisko prezydenta generała Kenana Evrena. Dodatkowo na mocy nowej konstytucji oraz ustawy o partiach politycznych wprowadził zmiany ograniczające w znacznym stopniu pluralizm polityczny.

⁷¹ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 247.

7. Turecka generacja wykorzystała czas sprawowania nieograniczonej władzy, by umocnić swoją pozycję w systemie politycznym Turcji, budując sieć formalnych i nieformalnych narzędzi wpływu na politykę państwa. W konstytucji oraz innych aktach prawnych figurowały przepisy o szerokich uprawnieniach wojska i jego instytucji. Te zapisy były wielokrotnie używane do legitymizacji ingerencji wojskowych w sferę polityki, w tym – bezpośredniego przejścia władzy w przyszłości.

Bibliografia

- Akkoyunlu K., *Military reform and democratization. Turkish and Indonesian experiences at the turn of the millennium*, New York 2007 (Adelphi Paper, nr 392).
- Aydınli E., *A Paradigmatic Shift for the Turkish Generals and the End to the Coup Era in Turkey*, „Middle East Journal” 2009, t. 63, nr 4, s. 581–596.
- Balcerowicz B., *Sily zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2006.
- Birand M.A., *The General's Coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980*, London 1987.
- Bruinissen M. van, *The Kurds in Turkey*, „MERIP Reports” 1984, nr 121.
- Dodd C.H., *The Crisis of Turkish Democracy*, Wallington 1983.
- Ergüder Ü., Hofferbert R.I., *The 1983 General Elections in Turkey: Continuity or Change in Voting Patterns?*, [w:] *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, red. M. Heper, A. Evin, Berlin–New York 1988, s. 81–102.
- Esen B., *Praetorian Army in Action: A Critical Assessment of Civil–Military Relations in Turkey*, „Armed Forces & Society” 2021, t. 47, nr 1, s. 202–222.
- File on Torture: Turkey*, Amnesty International Report, nr 1, London 1984.
- Finer S., *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, New York 1962.
- Gunter M.M., *The Kurdish Problem in Turkey*, „Middle East Journal” 1988, t. 42, nr 3, s. 389–406.
- Gürcan M., *Opening the Black Box. The Turkish Military before and after July 2016*, Warwick 2018.
- Hale W., *The New Turkish Education Law*, „Index on Censorship” 1982, t. 11, s. 38–39.
- Hale W., *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, London 1981.
- Hale W., *Turkish Politics and Military*, London 1994.
- Henze P.B., *Goal – destabilization: Soviet agitational propaganda, instability and terrorism in NATO South*, European American Institute for Security Research, Marina del Ray, CA 1981.
- Henze P.B., *International Terrorism: The Russian Background and the Soviet Linkage*, Ottawa 1982.
- Henze P.B., *The Plot to Kill the Pope*, London 1984.
- Hershlag Z.Y., *Turkey: an Economy in Transition*, Hague 1958.
- Jenkins G., *Context and Circumstances: The Turkish Military and Politics*, Oxford 2001.
- Karnal E.Z., *The Principles of Kemalism*, [w:] *Ataturk: Founder of Modern State*, red. A. Kazancıgil, E. Özbudun, London 1997.
- Karpat K.H., *Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980*, [w:] *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, red. M. Heper, A. Evin, Berlin–New York 1988, s. 137–158.
- Karpat K.H., *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Cambridge 1976.
- Karpat K.H., *Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics, and the Third Military Intervention*, „International Journal of Turkish Studies” 1981, t. 2, s. 1–43.
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, Warszawa 2011.

- Landau J., *Radical Politics in Modern Turkey*, Leiden 1974.
- Landau J., *The Nationalist Action Party in Turkey*, „Journal of Contemporary History” 1982, t. 17, nr 4, s. 587–606.
- Lybyer A.H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913.
- Mackenzie K., *Turkey in Transition. The recovery of a Nation from the Trauma of Terrorism*, Ankara 1981.
- Mackenzie K., *Turkey under Generals*, London 1981 (Conflict Studies, nr 126).
- Main determinants of Turkish policy in the Middle East*, „Ankara Papers” 2003, t. 8 (1), s. 5–22.
- Mango A., *The Third Turkish Republic*, „World Today” 1983, t. 39, nr 1, s. 30–38.
- Mango A., *Turkey: Democracy under Military Tutelage*, „World Today” 1983, t. 39, nr 11, s. 429–435.
- Marszałek-Kawa J., Burak A., *The Republic of Turkey. The Constitution, Parliament, Election and Democracy Issues*, Toruń 2017.
- McFadden J.H., *Civil-Military Relations in the Third Turkish Republic*, „Middle East Journal” 1985, t. 39, nr 1, s. 69–85.
- National Security Council (NSC), *12 September in Turkey: Before and After*, General Secretariat of the National Security Council, Ankara 1982.
- Ralston D.B., *Importing the European Army: the introduction of European military techniques and institutions into the extra-European world, 1600–1914*, London 1990.
- Shaw S.J., Shaw E.K., *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej 1808–1975*, tłum. B. Świątlik, t. 2, Warszawa 2012.
- Statistical Pocket Book of Turkey*, Ankara 1979.
- Szymański A., *Między islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji*, Warszawa 2008.
- Tachau F., Heper M., *The State, Politics, and the Military in Turkey*, „Comparative Politics” 1983, t. 16, nr 1, s. 17–33.
- Tessler M., Altinoğlu E., *Political Culture in Turkey: Connections among Attitudes Towards Democracy, the Military and Islam*, „Democratization” 2004, t. 11, nr 1, s. 22–51.
- Zürcher E.J., *Turcja. Od sultanatu do współczesności*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Kraków 2013.

Pucz wojskowy w 1980 roku i powstanie Trzeciej Republiki Turcji

Streszczenie

Proklamacja Republiki Turcji w 1923 r. rozpoczęła proces budowania specyficznej pozycji tureckiego wojska w systemie politycznym państwa. Przez dekady wojsko nie pełniło funkcji służebnej wobec państwa, jak wynika to z demokratycznego modelu kontroli cywilnej nad wojskiem, ale odwrotnie – sprawowało kuratelę nad klasą polityczną. W konsekwencji generacja w historii współczesnej Turcji przeprowadziła cztery udane przewroty wojskowe, po których przejmowała kontrolę nad administracją państwową i tworzyła reżimy wojskowe. Niezwykle istotny z perspektywy historycznej oraz politycznej był pucz wojskowy z 1980 r., którego konsekwencje widoczne są do dziś. Opis i analiza tego wydarzenia jest głównym celem artykułu i choć cezurę czasową można zawęzić do lat 1973–1983, autorka odnosi się również do szerszej perspektywy historycznej, by wykazać przyczyny oraz konsekwencje opisywanych wydarzeń.

Słowa kluczowe: Turcja, pucz wojskowy, tureckie siły zbrojne, stosunki cywilno-wojskowe

Coup d'état in 1980 and proclamation of Third Republic of Turkey

Abstract

The proclamation of the Republic of Turkey in 1923 initiated the process of building the specific position of the Turkish military in the political system of the state. For decades, the military did not perform a subservient function to the state, as implied by the democratic model of civilian control over the military, but conversely exercised guardianship over the political class. As a result, the generals in Turkey's modern history have staged four successful military coups, each followed by taking control of the state administration and establishing military regimes. Extremely significant from a historical and political perspective was the military putsch carried out in 1980, the consequences of which are still visible today. The depiction and analysis of this event is the main purpose of the article, and although the time frame could be narrowed to the years 1973–1983, the author also refers to a broader historical perspective to demonstrate the causes and consequences of the events described.

Keywords: Turkey, coup d'état, Turkish armed forces, civil-military relations

